Галина Сиваченко

ІМАГОЛОГІЧНІ ІНТЕНЦІЇ В ЕМІГРАНТОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Відомий чеський письменник-емігрант М. Кундера в романі «Безсмертя» (1988) наголосив, що для нього імагологія – це те, що настає після ідеології. У кінцевому підсумку, на думку митця, всі ідеології зазнали поразки через те, що люди перестали їм довіряти, а реальність виявилася сильнішою за них. Основним постулатом імагології, за М. Кундерою, є те, що із категорії, яка була проблемною, незважаючи на необумовленість і довільність стосовно реальної особистості, образ (imago) перетворився на домінуючу інстанцію. Образ вивершується над індивідом і відбирає його екзистенційний простір. Основним постулатом імагології є те, що людина не може бути нічим іншим, аніж тим, як вона виглядає. Більше того, вона може онтологічно вціліти лише настільки, наскільки їй вдається відповідати й власному образу. «Наївно вірити, – стверджує Кундера, – що наш образ – лише ілюзія, яка приховує особисте "я", що скриває істинну сутність, незалежну від очей світу. Імагологи з цинічним радикалізмом відкрили, що вірним є прямо протилежне, наше власне "я" – це ілюзія, недосяжна, неописана, неясна, тоді як єдина реальність, яка доступна для розуміння й опису – наш образ в очах інших» [5, с. 139].

Однією з основних категорій, прийнятих в імагології, виступає опозиція «своє – чуже», оскільки вона, як вважає Д. Наливайко, належить до одного з найстаріших і навіть архетипічних уявлень людства [8, с. 28]. Імагологія як спеціальна дисципліна, на думку її засновників – Ж.-М. Карре і Ф. М. Гияра, покликана шукати і знаходити шляхи міждисциплінарного аналізу «чужого» заради того, щоб розширити рамки «чистого» літературного дослідження. До того ж, звертає увагу Д. Наливайко, з усіх проявів «іншого» імагологію цікавить «чуже» як етнокультурне: «На передній план виходять проблеми відносин суб'єкта з етнокультурними спільнотами, своїми й чужими…» [9, с. 34]. Літературна імагологія вивчає літературні образи (іміджі) інших країн та іноземців, що створені

в певній національній або регіональній свідомості й віддзеркалені в літературі. «За своєю природою і структурою, – підкреслює Д. Наливайко, – вони є інтегрованими образами, специфічними етно- і соціокультурними дискурсами, які відрізняються значною міцністю і тривалістю, але не залишаються незмінними» [8, с. 27].

Згідно з визначенням М. Фішера, іміджі є «імаготиповими» висловами про нації, народи, їхні культурні й духовні досягнення, які в своїй сукупності, претендуючи на загальновизнаність, прагнуть типізувати їх [11, с. 20]. Носіями таких іміджів виступають окремі люди, рідше – групи людей. У переважній більшості випадків «імаготипові» вислови виражають те, що «типово» для окремої нації або національної літератури і мають на меті визначення «національного характеру», претендуючи на відповідність дійсності.

Концепт імаго має широку конотацію, яка включає в себе як стереотип, так і особистий досвід реципієнта, що розширює сферу використання цього терміна. Вчені дійшли висновку, що «ми трансформуємо наші перцепції в іміджі і що вибрані перцепції є результатом прихованої напруги між авто-іміджем та іміджем Іншого» [12, с. 4]. Звідси випливає, що дискурс, який виникає між авто-іміджем (тобто образ самого себе) та гетеро-іміджем (образ Іншого), продукує само-ідентифікацію реципієнта щодо Іншого та містить у собі можливість зміни гетеро-іміджа в процесі еволюції реципієнта.

На думку дослідниці Лютц Рухлік, імаго формується під впливом щоденних «уявлень» про Іншого, під впливом індивідуального досвіду про Іншого, що виражається в літературних та мистецьких образах [12, с. 13]. Однак, на нашу думку, це є лише суб'єктивний вияв іміджу Іншого, оскільки такий вияв не характеризується культурними особливостями нації. Іміджі зумовлені культурним та історичним факторами, а тому є невід'ємними від них. Під час імагологічного літературознавчого дослідження слід обов'язково враховувати історико-культурну ситуацію, в якій постав той чи той імідж.

Найчастіше уявлення про Інший народ закріплюється у свідомості у вигляді стереотипів. Як відомо, термін стереотип увів у науково-понятійний апарат американський дослідник В. Ліпман у праці «Суспільна думка» (1922), де визначив його роль як способу творення «картини світу» в уяві індивіда, що допомагає вийти за обмежені рамки навколишньої реальності. Стереотип несе у собі сконденсоване знання про певне явище, що дає змогу економити мисленнєві зусилля, підлягає легкому засвоєнню та допомагає «впорядкувати» інформацію про світ загалом. Такі

уявлення не завжди відповідають дійсності, бо становлять переконання певної групи в історично визначених умовах. З часом ці поняття, уявлення закріплюються в суспільстві, збагачуються та передаються наступним поколінням, змінюючись відповідно до історичних обставин. Засвоєння стереотипів одного народу про інший, переказ їх наступним поколінням відбувається й за допомогою літератури.

Отже, стереотип – це усталена інформація в певному культурному просторі, яка вже є даною індивідові і не виходить з його власного досвіду. Згідно з цим поглядом, стереотип виконує певну функцію в суспільстві, а саме: інтегруючу, оборонну, ідеологічну та політичну, тобто, стає опорним концептом для інтерпретації. Проте найголовніша його функція – це, як вважає Н. Моринець, емоційна оцінка Іншого та його інформаційне навантаження [7, с. 11]. Таким чином, емоційна іманентність стереотипа сприяє швидкому засвоєнню інформації про Іншого в соціумі. На думку російського дослідника В. Хорєва, стереотип наділений функцією переконування, оскільки сконденсоване знання про Іншого, що закладене у ньому, переходить з покоління в покоління [10, с. 56]. Однак стереотип має і риторичну природу, тобто здатний змінюватися, проте процес цей є тривалим і пов'язаний не лише з ментальним рівнем суспільств, а й культурно-історичним діалогом націй.

Етнічні стереотипи ґрунтуються на етноцентризмі, тобто «здатності людей розглядати виявлення культури чужого народу через призму своїх власних культурних цінностей» [10, с. 10]. Сприйняття іншої культури або ж літературного етнообразу Іншого проходить через призму бачення власного Я та власних культурних цінностей, що також відбиває авто-образ у свідомості читача. Отже, рецепція Іншого сприяє переоціненому Я, формуючи візію діалогу з Іншим.

Міжкультурні контакти, власне, й відбуваються спершу на основі стереотипів, які можна ще поділити на первинні чи вихідні, що стають базовими для культурної інтерпретації [6, с. 8]. На основі цих первинних стереотипів і розкривається, на нашу думку, комунікативний акт між Іншим та Я, який пізніше ускладнюється гетеро-стереотипами та авто-стереотипами, які в подальшому можуть видозмінюватися (залежно від міжособистісних контактів та власного досвіду). При цьому «іншування сусідів» в умовах міжнаціонального діалогу відбувається обопільно шляхом обміну стереотипами або ж за допомогою міжлітературного, міжкультурного діалогу. Важливим фактором сприйняття Іншого є також його регіональний вимір, на що вказує Г. Касьянов [4, с. 21].

Одним із чинників подолання стереотипів, на наш погляд, є власне література, зокрема виховна її функція. Літературні образи впливають на свідомість читача та на його культурософську візію світу. При цьому головна роль відводиться тут не лише читачеві, а саме візії автора, оскільки він ретранслює літературний образ іншого у суспільство. Серед питань імагологічного дослідження є й вивчення національних та культурних стереотипів та їх літературного вивлення, оскільки в образі сфокусоване зображення групи людей, яка спостерігає іншу та саму себе. Зрозуміло, що на цьому тлі постає проблема ідентичності, самоідентичності та ідентифікації іншого. При цьому інакшість можна визначити у широкому семантичному полі як дискурс Іншої нації, Іншої етнічної групи або ж Іншого як іноземця, що має власну специфіку з позиції письменника-емігранта.

Постколоніальна критика пропонує переосмислення та перегляд іміджу письменника-втікача та письменника-вигнанця, оскільки, на думку польської дослідниці Б. Карвовської, «XX століття змінило історико-політичну ситуацію» [13, с. 79]. Письменник-емігрант перестає бути лише жертвою вигнання, а й починає сам займати активну позицію як у суспільстві Іншого, так і на власній батьківщині, де його творчість спершу було дозволено, а потім остаточно заборонено.

З перспективи еміграції зображення Іншого перебуває в іншому силовому полі, оскільки письменник сам перебуває у полі Іншого, де саме його Я сприймається як Інше. Звідси зображення Іншого у літературному творі зазнає тяжіння силового поля Іншого, в якому перебуває письменник. Координата простору у цьому випадку відіграє визначну роль. Відстань дає нову перспективу візії, зміна координат простору сприяє переосмисленню попереднього досвіду.

В еміграційному дискурсі, на думку дослідників, постає питання не лише творення, а й самовизначення митця. Письменник, перебуваючи на еміграції, є у силовому полі Іншого, на його території, тому перебуває під впливом культурної інформації цього Іншого. Письменник на еміграції сам є Іншим, але він також, як вважає Ю. Кристева, має й «свого чужинця» [5, с. 34]. Тобто того Іншого, про якого пише. Отож витворюється модель стосунків Я (Інший) – Інший (Чужий). Письменник виявляється залежним від впливів Іншого у вигляді мас-медій, традицій, способів життя. Звідси, як наголошує польський дослідник М. Питаш, постає питання про «узгодження ролей» емігрантського письменника між концептами «письменник» – «емігрант» – «послідовний» [17, с. 15]. Постає питання, як письменник узгоджує в собі постать письменника

та емігранта в одній особі, а до цього ще додається проблема реалізації себе та свого письменницького «Я» в умовах силового поля Іншого. М. Питаш пропонує модель узгодження на основі концептів «послідовний» (konsekwentny) – «письменник» – «емігрант» – «непослідовний» (niekonsekwentny) [17, с. 20]. Під терміном «послідовний» розуміється письменник, який реалізує свій талант рідною мовою та продовжує традиції материкової батьківщини. «Непослідовний» (у нашому тлумаченні – експатріант) іде на компроміс із країною перебування, який може виявлятися не лише у виборі мови писання, а й у тематиці. На думку О. Вознюк, «це дає письменникові право вибору на еміграції, він може знаходити інші шляхи для реалізації свого "Я"» [1, с. 180].

Емігрант підпорядковує себе політичним чинникам, а письменник – естетичним, тому погодження в собі емігранта й письменника є складним процесом, який передбачає також певні цілі поетики емігранта-письменника, або ж письменника-емігранта.

Вагому підставу в цьому процесі становлення письменника в умовах еміграції відіграє його особиста роль у житті емігрантського середовища, оскільки тоді над ним тяжіють не лише певні стереотипи місця й часу, а й також певна «місія» в емігрантському житті та літературі. Наприклад, В. Винниченко, попри негативне ставлення до нього представників різних еміграційних угруповань, вважався багатьма тією авторитетною постаттю, навколо якої спроможна об'єднатися українська еміграція, що й неодноразово йому пропонувалося після Другої світової війни. Стосовно ж його літературного авторитету в Європі, то тут рівних Винниченкові просто не було. Тому, якщо дотримуватися запропонованої М. Питашем моделі, то постійно поставатиме питання, чи це література «послідовного письменника-емігранта, чи послідовного емігранта-письменника» [17, с. 23]. Залежно від особистих цілей, яких прагне досягнути письменник на еміграції, можна визначити його статус відповідно до згаданої класифікації. При цьому «послідовний» письменник-емігрант в основу своїх творів кладе естетичне начало, а «послідовний» емігрант-письменник – політичні цілі. Винниченко в цьому разі репрезентує певний проміжний статус, бувши часом письменником-емігрантом, а часом – емігрантом-письменником.

Письменник-експатріант (непослідовний) характеризується цілком специфічною творчою позицією, яка подеколи не обов'язково зумовлюється біографічними причинами, хоча значення зовнішніх обставин (передусім – політичних) сприяє її виявленню, як, наприклад, переїзд Набокова до Америки, чи Винниченка до Німеччини, а згодом до Франції. Одначе ці обставини залишаються тіль-

ки додатковим чинником, оскільки експатріант – це передовсім певний специфічний погляд на культуру і власне місце в ній. Найбільш завершеним втіленням типу експатріанта в XX ст. можна вважати американського письменника Езру Павнда, який в одному з інтерв'ю 1939 р. зазначав: «Мені немає потреби намагатися стати на американську точку зору. Хіба я американець? Безперечно, американець і проклинаю країну в її теперішньому стані» [3, с. 30]. Для більшої точності варто було б замінити слово «країна» на слово «культура» в широкому сенсі, оскільки увесь його конфлікт з Америкою був породжений неприйняттям духу гендлярства, меркантильності та брутальної утилітарності.

Парадокс Винниченка полягає, на наш погляд, у тому, що, з одного боку, він не сприймав Україну в її тогочасному «совєтському» чи «гетьманському» ґатунку, а з іншого, як людина освічена, небайдужа, активно реагував на нові естетичні та філософські віяння XX ст.

В умовах еміграції письменник, на думку багатьох дослідників, може реалізувати себе як рідною мовою, так і мовою Іншого. Це залежить і від власного вибору письменника, а також від чинників, які впливають на нього як на індивідуума в полі Іншого (самореалізація, гідна екзистенція). Одним із завдань письменника-емігранта, який вибирає мовою творення свою рідну, залишається завдання не розчинитися в Іншому, не згубити власне етнічне «Я» в силовому полі Іншого, до якого зараховується як територіальний чинник (тобто територія Іншого), культурологічний аспект у широкому розумінні, історичний та політичний моменти.

Польський дослідник М. Питаш зазначає, що «письменник-емігрант живе у трьох вимірах – гомогенізований простір медіа країни проживання, інформаційний простір культури краю проживання та можливість оральності або друку як можливість самореалізації» [17, с. 108]. Можна додати ще простір власної питомої культури, яку він зберігає в своєму «Я» та намагається культивувати і продовжувати, хоча Винниченка це стосується лише частково. Оскільки своє призначення митець убачав (хоча подеколи й не декларував цього) у створенні справжньої національної культури, як він її розумів, що й становило, врешті-решт, типово експатріантську позицію. Суть її полягає у більш-менш послідовному, свідомому відході від законсервованих національних традицій, від виплеканого й підтримуваного канону. Сама парадигма власної національної культури сприймається такими митцями як творчо обмежувальна, невірно вибудована чи принаймні неповноцінна, відтак метою для них стає розрив із традицією, що домінує (щодо

Винниченка, це, з одного боку, – відштовхування від просвітянських тенденцій, а з іншого – неприйняття одностайно-нівелюючого ґатунку соцреалістичної культури.

Отже, дихотомія письменника-емігранта чи емігранта-письменника реалізується у силовому полі Іншого по-різному залежно від власного «Я». Польська дослідниця Е. Вєґант пропонує три варіанти поведінки для письменника-емігранта. По-перше, це збереження в часі просторової орієнтації через звернення до минулого. Так постає «література сумування». По-друге, прийняття за центр простір Іншого, в якому перебуває письменник, тобто еміграцію, тоді відбувається процес інкультурації, тобто емігрант приймає Іншу культуру за Свою і втрачає вже свій статус емігранта. По-третє, письменник, дотримуючись та культивуючи власні традиції, намагається знайти спільні точки дотику та порозуміння з традиціями Іншого, перебуваючи у стані рівноваги з Іншим, відповідно [18, с. 66]. Письменник-емігрант матиме змогу реалізувати себе й зберегти свою ідентичність згідно з третім пунктом. Однак на практиці не завжди вдається легко втілити цей «компромісний» варіант. На означення такої позиції польський дослідник А. С. Ковальчик вводить поняття «стиль буття емігрантом» [14, с. 185], маючи на увазі збереження власних традицій письменника та здатність не розчинятися в силовому полі Іншого. Вищенаведена класифікація, на нашу думку, не надто придатна до української еміграції і зокрема Винниченка. Особливість його еміграційної творчості полягає в тому, що, починаючи з 30-х рр., коли стала зрозумілою вся безперспективність повернення в Україну, він цілковито перейшов на французьку тематику (за винятком роману «Слово за тобою, Сталіне»), написаного, щоправда, вже після війни, незадовго до смерті.

Письменник на еміграції стикається також із іншим ставленням до себе, оскільки з'являється проблема з адаптуванням у чужому середовищі, де він сам є Іншим. Постає проблема меншовартості, що радше сприяє «кризі свідомості, ніж допомагає збудувати нову ідентичність» [16, с. 306]. Втім, у випадку з Винниченком, який протягом життя чимало разів бував на еміграції, а, до того ж, мав дружину, яка закінчила медичний факультет Сорбони, а отже, добре орієнтувалася у французькому соціумі, справа з адаптацією не виглядала аж надто трагічно. Хоча він, як, скажімо, і В. Ґомбрович, міг окреслити еміграцію як хворобу.

Ситуація часто виявляється складнішою, коли письменник на еміграції створює не автообраз власного народу, а літературний етнообраз Іншого народу. Так творча свідомість письменника перебуватиме у силовому полі Іншого, і письменник творитиме

літературний етнообраз Іншого (проте цей Інший, зрозуміло, не тотожний із силовим полем Іншого, в якому він перебуває). Тоді ситуація ускладнюється, оскільки в силове поле Іншого, в якому перебуває письменник, входитиме інший *Інший*. Візія цього *Іншого* теж уже буде позначена силовим полем Іншого. Письменник, таким чином, опиняється у відношенні концептів «письменник» – «еміграція» – «*Інший*». Отже, топос письменника змінює кут зору та перспективу бачення Іншого.

Зважаючи на вплив Іншого, на терені якого він перебуває, змінюється перспектива рецепції та відбувається процес ре-візії *Іншого*, про якого письменник пише в умовах еміграції. Еміграційний письменник перебуває у силовому полі культури еміграційного Іншого, своєї етнічної культури та створює рецепцію *Іншого*, візія якого під вищезгаданими обставинами переосмислюється з позицій відстані та зміни культурного поля. Звідси випливає, що образ *Іншого* зазнає трансформації у зображенні письменника, що створив цей самий письменник на батьківщині. Тому координати перебування письменника під час творення образу *Іншого* мають великий вплив на його висвітлення у літературному творі, написання імаготексту. Останній являє собою систему, організуючим началом якої є світовідчуття автора, його уявлення про національну ідентичність. Цей процес має суб'єктивний характер і визначається головним чином ставленням письменника до представників тієї чи іншої нації. Цікавою видається думка В. Єрофеєва стосовно того, що «після Пушкіна, котрий сприймав своїх іноземних... персонажів як світових героїв, у подальшому російська література, здебільшого, настільки затискає іноземний характер в стереотип національної поведінки, що саме визначення національності стає більш домінуючим, аніж характер будь-якого героя, пов'язаного з цією національністю» [2, с. 19].

Таким чином, візія *Іншого* зазнає трансформації та переосмислення, а відповідно і нового висвітлення в імагологічному тексті під час перебування письменника в координатах простору Іншого (еміграція). Власне ці координати й сприяють ревізії *Іншого* та новій *Його* рецепції письменником. Згідно з цим, створений імагологічний текст позначений також маркером Іншого, на терені якого письменник перебуває під час творення.

Життя на еміграції також позначається і на тематиці текстів, які творить письменник. Дослідникам варто зважати на цей аспект під час аналізу літератури, імагологічних текстів, оскільки врахування етнокультурного коду перебування письменника розширює інтерпретаційний контекст дослідження літературного образу Іншого.

Література

1. *Вознюк О.* Еміграційна візія Іншого: теоретичний аспект // Вісник Львівського ун-ту. Серія філолог. – 2008. – Вип. 44. – Ч. І.
2. *Ерофеев В.* Миф Чехова о Франции // Чеховиана: Чехов и Франція. – М., 1992.
3. *Зверев А.* Экспатриант как литературный феномен // Вопросы литературы. – М., 1994. – № 9.
4. *Касьянов Г.* Націоналізація історії та образу іншого // Критика. – К., 2006. – № 99–100.
5. *Кристева Ю.* Самі собі чужі / Пер. З. Борисюк. – К.: Основи, 2004.
6. *Мальцева К.* Опозиція своє/чуже як культурна універсалія // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Теорія та історія культури / Упор. О. І. Погорілий, О. В. Бондарець. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002.
7. *Моринець Н.* Образ «іншого» – від первинного нарцисизму до аргументу ідеологічної риторики // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Теорія та історія культури / Упор. О. І. Погорілий, О. В. Бондарець. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002.
8. *Наливайко Д.* Літературознавча імагологія: предмет і стратегії // Літературна компаративістика. – 2005. – Вип. І.
9. Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи: Антологія / За ред. Д. Наливайка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009.
10. *Хорев В.* Польша и поляки глазами русских литераторов: Имагологические очерки. – М.: Индрик, 2005.
11. *Fischer M.* Nationale Images als Gegenstand Vergleichender Literaturgeschichte. – Bonn: Bouvier, 1981.
12. Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey. Series: Studia Imagologica / Edited by Manfred Beller and Joep Leersen. – Amsterdam and New York: Rodopi, 2007. – Vol. 13.
13. *Karwowska B.* Kategoria wygnania w anglojezycznych dyskursach krytycznoliterackich (Czeslaw Milosz. Josif Brodski) // Pisarz na emigracii. Mitologie, style, strategie, przetrwania / Pod red. H. Gosk, A. S. Kowalczyk. – Warczawa: Elipsa, 2005.
14. *Kowalczyk A. S.* Jerzy Giedroyc – Mieczyslaw Grydzewski: dwa styla bycia emigrantem // Pisarz na emigracii. Mitologie, style, strategie, przetrwania / Pod red. H. Gosk, A. S. Kowalczyk. – Warczawa: Elipsa, 2005.
15. *Kundera M.* Nesmrtelnost. – Brno: Atlantis, 2000.
16. *Misztal K.* O autentycznosci – Witold Gombrowicz, Ernesto Sabato // Pisarz na emigracii. Mitologie, style, strategie, przetrwania / Pod red. H. Gosk, A. S. Kowalczyk. – Warczawa: Elipsa, 2005.
17. *Pytasz M. Wygnanie,* emigracja, diaspora. Poeta w poszukiwaniu czytelnika. – Katowice: Wyd. Uniwersytetu Slaskiego, 1998.
18. *Wiegand E.* Emigracyjne teorie «malych ojczyzn» // Pisarz na emigracji. Mitologie, style, strategie przetrwania / Pod red. H. Gosk, A. S. Kowalczyk. – Warczawa: Elipsa, 2005.